

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022

LXIV. ÉVFOLYAM

4. SZÁM

Hitelviszonyok Magyarországon
a kései rendiség idején, 1700–1848

Danyi Pál, Hites Sándor, Kovács Krisztián, Kurucz György,
Szijártó M. István és Szilágyi Adrienn tanulmányai

Ribi András

A nádori közgyűléseken közreműködő hiteleshelyek

Ordasi Ágnes

Elszámolt milliók vagy túlhajszolt centralizáció?

Váradai Natália

A kárpátaljai magyarság 1944 utáni nemzeti újrászerveződése

Horváth Gergely Krisztián

A magyar típusú jelenkortörténet

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
SZIJÁRTÓ M. ISTVÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2022-es évfolyam megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 4. szám

HITELVISZONYOK MAGYARORSZÁGON A KÉSEI RENDISÉG IDEJÉN, 1700–1848

Szijártó M. István Bevezető megjegyzések 641

Danyi Pál A konvenciók pénzügyi rendszer bevezetése
a 18. század közepén és ennek jelentősége 649

Kovács Krisztián „Bizonyos és eltávoztathatlan szükségünkötől
viseltetvén”. 17–19. századi zálogszervezések a Rádayak
levelestárából 673

Kurucz György Főnemesi hitelforgalom és betáblázási tőkeértékek
Tolna, Baranya, Zala és Vas vármegyében a 18–19. század fordulóján 689

Hites Sándor A *Hitel* fikciós példázatai. Két elbeszélés
az 1830-as évekből 709

Szilágyi Adrienn Adósok és hitelezők. A Károlyi család közös kasszája
a 19. századi kimutatásokban 725

TANULMÁNYOK

Ribi András A nádori közgyűléseken közreműködő hiteleshelyek
a kezdetektől 1435-ig 745

Ordasi Ágnes Elszámolt milliók vagy túlhajszolt centralizáció,
avagy miért mondott le az a bizonyos másik Batthyány Lajos? 767

Váradi Natália Ötvenéves az 1972-es beadvány. A kárpátaljai
magyarság 1944 utáni nemzeti újraszerveződése 785

VITA

Horváth Gergely Krisztián A magyar típusú jelenkortörténet
– a vidéktörténet szemszögéből 805

A HITEL FIKCIÓS PÉLDÁZATAI

Két elbeszélés az 1830-as évekből

HITES SÁNDOR

FICTIONAL PARABLES OF ISTVÁN SZÉCHENYI'S *HITEL*
Two Stories from the 1830s

The paper looks at two Hungarian short stories, one by Pál Csató and one by Mihály Táncsics, from the 1830s. In each, the plot centers on credit relations and both stories feature a Jewish creditor. Alongside their evidently didactic intentions, they are also interconnected by a set of social and economic issues that they both tackle, such as the mutuality between financial rationality, efficient economic management and moral renewal, the reform of economic infrastructure and education, the opposition of landed wealth and capital, of past and present, the relationship between identity and property, and the prospects for social justice and national integration in a market society. The paper argues that literary texts of this kind (didactic economic fictions) may be fruitfully discussed within the history of political economy as a discourse as far as they contributed to the social formation of economic knowledge. It is in this sense that these novellas may be approached as literary commentaries on István Széchenyi's economic and political reform program: while mediating it in a popular narrative form, they also problematized its viability.

Keywords: credit, Széchenyi's *Hitel*, didactic literature, economics, social production of knowledge, Jewish emancipation

Egy sajátos 19. századi műfaji hibrid, a didaktikus gazdaságtani széppróza – elsősorban angolszász – művelői a gazdasági tudás és az irodalmi elbeszélés ötvözésére törekedtek, s kitalált történetek révén mutattak be gazdasági törvényszerűségeket, kívánatos vagy helytelenítendő gazdasági magatartásokat. A 19. századi magyar prózatörténetet is lehetséges volna aszerint tagolni, hogy egyes vonulatai miként reflektáltak az egykorú gazdasági diskurzusokra, s ezeket szélesebb olvasóközönség felé közvetítve miként formálhatták a társadalom gazdasági önértelmezését.¹

Hites Sándor, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK ITI, 19. századi osztály, Helikon. A tanulmány A 19. századi magyar irodalom politikai gazdaságtana „Lendület”-kutatócsoport (34080 LP 2019) kutatási programjának részeként készült.

- 1 Hites Sándor: Az irodalom és a gazdaság valóságáról és fiktivitásáról. In: *Tény és fikció. Tudomány és művészet a nemzetépítés büvökörében a 19. századi Magyarországon*. Szerk. Varga Bálint – Lajtai Mátyás. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből 1) 147–158.

Jelen tanulmányban a gazdasági példázat irodalmának az 1830-as évekre, vagyis a *Hitel* megjelenése utáni évtizedre jellemző változatát vizsgálom meg közelebbről. Két szöveget elemzek, Csató Pál és Táncsics Mihály egy-egy elbeszélését. A cselekmény mindkettőben hitelügyletek körül bonyolódik, s a szereplők jellemzése elsősorban azon alapul, hogy miként viselkednek adósként vagy hitelezőként. Amennyiben a gazdasági viszonyok rajzában a hitelt teszik központi elemmé, e szövegek tekinthetők Széchenyi reformprogramjának irodalmi kommentárjaiként is. S ahogy nála, a gazdaság itt sem pusztán szak tudás tárgyaként kerül szóba (bár a „kalkuláció” képessége fontos motívum mindkét elbeszélésben), hanem erkölcsi, politikai, jogi, történeti és művelődési kérdések összefüggésében. Ilyen, a hitel kérdését keretező témák: a pénzügyi észszerűség, a hatékony gazdálkodás és a morális megújulás kapcsolata, a gazdasági intézményrendszer és az oktatás reformja, a birtok és a pénztőke (illetve a presztízs és a jólét) ellentéte múlt és jelen szembenállásában, az identitás viszonya a tulajdonhoz és a piachoz, társadalmi igazságosság és nemzeti integráció.

Gazdálkodói és szerelmi fantáziák

Csató Pál A phantasta című elbeszélése 1835-ben jelent meg a *Jelenkor* melléklapjában, a *Társalkodóban*, melynek Csató korábban segédszerkesztője is volt.² A történet röviden így foglalható össze: Fegyveresy alispán súlyosan eladósodik egyik bérlőjénél, Herznél. A tisztartó fia, Kálmán, reménytelenül szerelmes az alispán leányába, Ninába, s elhagyja a birtokot, hogy Bécsben gazdasági tanulmányokat folytasson. Az alispán ezután tönkremegy, s évekkal később a visszatérő Kálmán már jómódú kérőként elnyeri a lány kezét.

A cím Kálmán megítélésére utal, két vonatkozásban is. Egyrészt Nina kisasszony fejezi ki így értetlenségét, amikor a fiatalember verset ír hozzá: „örült ez az ember, vagy phantasta?”³ A másik vetület a gazdasági álmodozásé. Kálmán ugyanis „minden szegénysége mellett is nagyra látott s egész uradalmak, sőt leendhető saját birtokának így meg amúgy elrendeléséről álmodozott.”⁴ Szerelmi fantáziáit írással (versei kéziratával Nina kérője, az ezredes pipára gyűjt), gazdasági álmait pedig olvasással (vagyis a szükséges szakképzettség megszerzésével) igyekszik valóra váltani: „szüntelen egy reáliskoláról, egy Georgiconról s egy polytechnicumról álmodozott, hogy vajha ő az elsőben a számolást, a másodikban a gazdaságot, harmadikban a kereskedési ösmereteket szerezhette volna meg.”⁵ Ez a terve az így megszerezhető tudás feleslegessége miatt minősül bolondságnak. Apja intései a széchenyies gazdasági modernizáció szinte minden területét érintik:

2 Csató pályájáról lásd [Beöthy Zsolt:] Csató élete. In: *Csató Pál szépirodalmi munkái*. Bp., 1883. III–LXX.; Schmidt Edith Erzsébet: *Csató Pál (1804–1841)*. Szeged, 1941.; *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Szerk. Pándi Pál. Bp., 1965. 511–512. A szóban forgó novelláról lásd még Németh G. Béla: Egy kítűnő elbeszélés a kora reformkorból (Csató Pál: A fantasztá). *Irodalomtörténet* [32/]82 (2001) 127–130.

3 *Csató Pál szépirodalmi munkái*, 39.

4 Uo. 33.

5 Uo. 33–34.

„... fiam ne légy bolond; a fegyveresi paraszt soha sem fog más ekén szántani, mint milyenen nagyapja szántott, minek neked az arithmetica? Azt a kis számvetést, mire az uraságnál szükséged van, tőlem is megtanulhatod. Minek neked a kereskedési sistema? Azt gondolod-e, hogy kedvedért majd jobb országútnakat csinálnak, vizeket reguláznak, vámot alászállítanak? Vagy az jár fejedben, hogy te majd lóherét termesztesz, hogy a falu lovai leegyék, letapossák? marhát hízlalsz és fajokat tenyésztesz, mintha volna kosokat, vagy göbolyt miből vened? vagy talán több gabonát termesztesz? mintha bizony a nagyváradi piacon nem volna úgy is elég. Jó fiú! majd biz az uraság neked granariumot építtet! a gyapjút előre el nem adja! a pénzt a cassából ki nem szedi? Hagyj föl, kérlek, az ily dőreségekkel, ily ideák nem a mai korhoz, nem a mi századunkhoz valók, maradj a régínél, ne légy okosabb apádnál, mert bizony megütöd a fejed...”⁶

A történet kezdetén tehát a gazdasági fejlődésről szőtt álmok éppúgy dőreségnek hatnak, mint a vagyon- és rangkülönbségről tudomást nem vevő szerelmi ábrándozás. A történet végén viszont majd e kettő együtt győzedelmeskedik.

Az események színhelye egy túlköltekező vidéki nemesi birtok. Fegyveresy alispán „oly pompával és fényvel” viszi háztartását, amilyent e hivataltól „házánk tonusa méltán megkíván”. Ennek következtében „a deficit elkerülhetetlen”, s azt, mint megtudjuk, „eddig is a közel nyolczvan ezer pengőre menő adósság fődöze”.⁷ Amikor Nina kisasszony esküvőjére készülődnek, az a nem várt helyzet áll elő, hogy „Herz, a gazdag zsidó, ki eddig mindig nyitva tartá erszényét, s ama sommának is nagyobb részét adá, teljességgel nem akart kölcsönözni”,⁸ sőt, tartozásait pontosan részletezve arra szólítja föl az alispánt, hogy fizesse meg az elmaradt kamatokat. Fegyveresy előbb „pesti capitalistáktól” próbál újabb hitelhez jutni, hiába, majd Kálmán közvetítésével győzködi Herzet további kölcsönért. Herz előbb a magyar birtokos észszerűtlen gazdálkodását ostorozó szónoklattal válaszol:

„... gondolja meg, édes Kálmán úrfi [...] miért adok, miért teszek én mindent? azért, hogy künn heverő drága sok pénzemnek soha semmi hasznát se vegyem, hogy nyomorult hat perczentemet se lássam bejönni rendesen? [...] Ha az alispán nem ura a pénznek, melyet kölcsön vesz, ha nincs reménysége azt visszafizethetni, minek vesz pénzt föl? Minek a nagy pompa, a sok cseléd, a roppant konyha, a restauráció? [...] gazdaság, industria-e ez itt kin? [...] ennek a jószágnak három, sőt hat annyit kellene behozni...”⁹

6 Csató Pál szépirodalmi munkái, 33–34.

7 Uo. 36.

8 Uo. 43.

9 Uo. 48–49.

Majd feltárja saját motivációit:

„Miért adtam én az alispánnak pénzt ez előtt hat esztendővel, mikor még fizetett, és fizethetett? mert hasznom volt benne. S miért adtam én az alispánnak pénzt ez előtt két-három esztendővel, mikor már nem fizethetett s nem fizetett? azért, mert láttam, hogy veszni indult; mert ha én nem adtam volna, adott volna más; mert a jószágot kezemre akartam keríteni. Most már eleget fizettem, betelt az idő, most már törni vagy szakadni kell a dolognak, s nekem a pör költségéről s hosszú idejéről kell gondolkodnom...”¹⁰

Tulajdonképpen tehát sem az adóst, sem a kölcsönadót nem a gazdasági észszerűség vezeti. Gazdaságtalan gazdálkodását hitelekből fenntartva, az alispán az észszerűség egy másik, a „prekapitalista” vagy „arisztokratikus” társadalmakra jellemző fajtáját követi, amennyiben életvitelét nem erőforrásaihoz, hanem politikai pozíciójához szabja.¹¹ De Herz sem a hitelnyújtás elemi logikájának megfelelően cselekszik: akkor is hitelez, amikor már nem számíthat hitelei visszafizetésére, sőt, mint megtudjuk, a kamatokhoz sem jut hozzá. Nem azért nyújt kölcsönt, hogy visszafizessék, hanem hogy ne fizethessék vissza – azért tartja fenn Fegyveresy fenntarthatatlan háztartását, hogy adósa teljesen tönkremenjen, s így megszerezhesse birtokait. Herz tehát, bár nem uzsorás (kölcsöneit a törvényes „hat percentre” nyújtja), de nem is hitelező, hanem inkább nagy kockázatot vállaló spekulatív befektető. Amikor az alispán azzal könyörög újabb kölcsönért, hogy „nem elég hypotheka neked a jószág [...]? Lehet-e itt legkisebb fölakadása vagy aggodalma egy okos spekulánsnak?”,¹² helytállóan írja le Herz pozícióját.¹³

Ebben a helyzetben áll elő Kálmán azzal a mentőötlettel, hogy húszezer forintért „Herz úr megveszi a fegyveresi erdőt 30 esztendőre”. Büszkén eseteli az alispánnak, hogy erre „szép szó, s egy kis calculus által [...] én számolni tanultam”,¹⁴ sikerült rávennie. A bérleti szerződés aláírása után a boldog Fegyveresy megígéri, hogy hálából fizeti Kálmán tanulmányait, aki ezután el is indul Bécsbe.

Az üzletkötést azonban nem a várva várt esküvő, hanem a teljes összeomlás követi:

„... úgy látszott Kálmánnal eltávozott a Fegyveresy ház minden szerencséje. Azon hitelezők, kik magukat a kis jószágra már előbb intabuláltaták, meghallván, hogy az alispán annak egy részét perennalis fassio útján hírok s tudtok nélkül eladta: föl-

10 Csató Pál szépirodalmi munkái, 49.

11 E társadalmak nem racionális észszerűségéről lásd Pierre Bourdieu: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről.* [Ford. Berkovits Balázs.] Bp., 2002. 128., 138–140.

12 Csató Pál szépirodalmi munkái, 44.

13 Azzal pedig, hogy a birtokra mint „hypotheká”-ra utal, a novella felidézzi a *Hitel* egyik központi problémáját, vagyis a kölcsönfedezet realitásának, illetve azon keresztül magának a vagyon valóságosságának vagy képzeletbeliségének a kérdését. Vö. Hites Sándor: *Hypotheka vagy hypothesis: a valóságos és a képzeletbeli a Hitel gazdaságtanában.* In: *Jólét és erény. Tanulmányok Széchenyi István Hitel című művéről.* Szerk. Hites Sándor. Bp., 2014. 95–131.

14 Csató Pál szépirodalmi munkái, 50.

mondták tőkepenzeiket s pörre készültek ellene. Herz ezt meghallván, szintén intabuláltatá roppant kölcsöneit, fölmondá azokat, s a concursualis pör az alispán ellen ajtó előtt álla...”¹⁵

Itt egyrészt az a szembetűnő, hogy a gazdasági jog szaknyelve mennyire magától értetődően szövi át a novellát. A szakkifejezések elbeszélői magyarázatok nélkül állnak, vagyis Csató olyan olvasókra számít, akik értelmezni tudják őket.¹⁶ A cselekmény szempontjából viszont az a fontos, hogy kitűnik, Kálmán ötlete mégsem volt annyira nagyszerű. Az általa nyélbe ütött üzlet a korábbi hitelek láncreakció-szerű felmondásához vezet, hiszen a már számos kölcsönhöz fedezetül szolgáló erdő eladása jogszerűtlen, megkárosítja az alispán egyéb hitelezőit. Vagyis nem a „szerencse” „távozott el” a birtokról Kálmánnal, hanem éppen az ő szerencsétlen ötletének a következménye, hogy az addig kölcsönről kölcsönre fenntartott háztartás teljesen ellehetetlenül. Gazdálkodói ambíciói ellenére tehát Kálmán tulajdonképpen nem látja át a gazdasági-jogi helyzetet. Erre utalhat az is, hogy gazdaságtani olvasottságáról e ponton annyit tudunk meg, hogy forgatta „*Pethe Gazdasági mathesisé*”-t, ám a könyvnek csak a „felére jut[ott]”.¹⁷ Lehetséges, hogy érzelmei befolyásolták: a pénz önfeláldozásból, a szeretett, de őt megalázó nő boldogsága érdekében szerezte meg az alispánnak, hogy kiházashassa Nina kisasszonyt. Talán az is felvethető, hogy Herz viszont nagyon is tudta, hogy az erdő eladása mihez fog vezetni, vagyis az orránál fogva vezette Kálmánt.

A birtok viszont mégsem lesz Herzé. Az alispán apósa ugyanis megvásárolja az egészet, s egyúttal kifizeti veje adósságait is – vagyis Herz befektetése, bár anyagi kár nem éri, de sikertelen spekuláció marad. Az alispán és családja ezután Pestre költöznek, ahol két év alatt az egész vételárát felélik. Majd visszaköltöznek az immár az após tulajdonában lévő fegyveresi pusztára, s az általa nyújtott szerény apanázból éldegélnek. Míg nem újabb négy év után megjelenik Kálmán, aki, elvégezve a gazdasági iskolát, immár egy bécsi „igen gazdag banquier” titkára. Az ő képviselőként jön vissza Magyarországra, hogy birtokot vásároljon, ahol ő lesz az „általános számvevő”. Megkéri Nina kezét, aki hozzámegy.

A történet végén tehát Kálmán szerelmi és gazdasági vágyai egyaránt megvalósulnak, libidinalitás és anyagi gyarapodás harmonikusan összekapcsolódik, sőt, e kettő egymás lehetőségéi feltételének mutatkozik.¹⁸ Más tekintetben viszont a novella ellentmondásos képet mutat. Ránézésre kölcsönös szolgálatok cseréje zajlik: Kálmán hitelt szerez a földesúrnak, aki cserébe gazdasági képzéshez segíti. Valójában viszont Kálmán, mint láttuk, nem menti az alispánt, hanem – bár egy eleve megoldhatatlan helyzetben – a bukását segíti elő. S az elbeszélés zárlatában azt is megtudjuk, hogy az alispán végül mégsem

15 Csató Pál szépirodalmi munkái, 52.

16 Megjegyzendő ugyanakkor, hogy – amint arra Szijártó István figyelmeztetett – Csató következtetetlenül használ egyes szakkifejezéseket; hol a birtok eladására, hol pedig bérbe vagy zálogba adására utal.

17 Csató Pál szépirodalmi munkái, 42.

18 A szexualitás és szerzésvágy összefüggésére, vagyis a „pénzbeli haszon” és a „menyecske [...] utáni vágy” közösségéről a „haszonkeresés” igyekezetében, már Széchenyi is rámutatott. Gróf Széchenyi István: *Hitel*. Pest, 1830. 147–148. A kettő összefonódásáról átfogóan lásd Jean-François Lyotard: *Libidinal Economy*. [Transl. Iain Hamilton Grant.] London, 2004.

fizette utána a bécsi tandíjat. A történet tehát inkább megghiúsuló spekulációk, önmaguk ellentétére forduló kalkulációk és be nem váltott ígéretek láncolata.

Az „okos gazda” diskurzusától a morálökonómiáig

Táncsics Mihály kisregénye, a *Pazardi* (1836) tekinthető Csató novellájának párdarabjaként.¹⁹ Hőse azonban nem egy tékozló, luxusköltéseinek élő nemes, hiszen Pazardi Tóbiás, a „gazdag földbirtokos” ugyanúgy folyton a hazai gazdaság felvirágoztatásán jártatja az eszét, mint Kálmán, s ő is lelkesen tanulmányozza az elérhető szakirodalmat, „a »Honi vezért«, »Hazai vándort«, »Házi barátot«, »Levelezőt«, mint legszükségesebb kézikönyveket”, sőt, ezek alapján gazdasági felvilágosítást is tart jobbágyainak.²⁰ Éppen a szak tudásán alapuló önképe – „én régi gazda vagyok, én a gazdaságnak titkait tudom”²¹ – lesz a szatíra forrása. Azt, hogy Tóbiás valójában mennyire „előrelátó s okos oeconomus”,²² az elbeszélő ironikus kommentárokkal érzékelteti: „Minthogy a kiadás sokkal többre ment mint a jövedelem, okos gazda létére mindent jól meggondolva, nem remélte, hogy ennek jó vége legyen”.²³ Ezek a kommentárok ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy az „okos calculus” nevében olyan döntéseket hoz, amelyek észszerűnek és észszerűtlennek egyaránt tekinthetők (például Tóbiás azért nem csapoltatja le a mocsarait, mert az sok pénzbe kerülne, így viszont pénzéért kell szénát vennie).²⁴ A szövegben emellett nemcsak az „okos gazda” képzelet lesz ironikussá, hanem maga az észszerű gazdálkodás diskurzusát forgalmazó felvilágosító irodalom is (a kalendáriumoktól a magyar nyelvű tudományosság korabeli csúcsgazdaságáig, a *Tudományos Gyűjteményig*) gúnyos megvilágításba kerül. A *Pazardi* így voltaképp a gazdasági ismeretek népszerű közvetítésének azt a céltételezését ássa alá, amelyhez műfaja révén maga is csatlakozik.

Az eseményeknek itt is kulcsszereplője a zsidó hitelező. Perger Izsák kereskedői szemlélete – költségek és bevételek egyensúlyban tartása, illetve piaci árszabás a „méltányos ár” képzetével szemben – általában gyanút és ellenérzést szül. Amikor kocsmát bérel a birtokon, nem hiszik el, hogy képes csalás nélkül is nyereségesen működtetni; amikor szatócbsoltot nyit, s a tisztartó feleségének megtetszik egy selyemkendő, de sokallja az

19 Táncsics más írásai, mint a *Gézi és Mezősi mint erényhősök* (1835–1836) vagy a *Bordács Elek, a gyalog-árendás* (1858) is a gazdasági irodalom körébe sorolhatók; ezekről és Táncsics irodalmi működéséről általában lásd Szörényi László: Táncsics szépirodalmi művei és önéletrajza. In: *Táncsics Mihály*. Szerk. Simonné Tigelmann Ilona. Tata, 1985. 68–82. Itt tárgyalt művéről lásd még Voigt Vilmos: Izsák, a rokonszenves zsidó Táncsics Mihály *Pazardi* című regényében. *Múlt és Jövő* (2005) 4. sz. 93–102.

20 *Táncsics Mihály művei*. I–XII. Pest, 1873. [2–3. kiad.] II. 3., 6–7.

21 Uo. II. 30.

22 Uo. II. 8.

23 Uo. II. 25.

24 „... tegyük fel, hogy ő kész lett volna a tavakat kiszárítani, igen de mennyi költségbe került volna az? pedig okos gazda-e az, ki magának oly költségeket okoz, melyek nélkül ellehet? láthatja tehát a részre nem hajló olvasó, hogy neki méltó oka van a tavak ki nem szárítására. Innét ismét világosan az következik, hogy ő okos calculus után nem teheté máskint, csak amint cselekedett, azaz esztendőnkint harmincz ezer forint ára szénát venni...” *Táncsics Mihály művei*, II. 22.

árát, Izsák hiába erősítgeti, hogy „ő senkit sem kényszerít arra, hogy vegye meg”.²⁵ Tóbiás ugyanúgy Izsák kölcsöneinek a hálójában gazdálkodik, mint Fegyveresy, s a konfliktus forrása itt is ugyanaz, mint Csátónál: a sok hitel után még több kellene (ott a lány kiházátásához, itt a fiú külföldi útjához), de a zsidó már nem ad.

Fontos különbség viszont, hogy Tóbiás és Izsák között érdemi dialógus bontakozik ki a helyes gazdálkodásról, vitájukat a szöveg nagy terjedelemben ismerteti. Eszmecseréjükben a józan ész kerül szembe a könyvtudással:

„Honnét tudja Izsák gazda ezt oly bizonyosan állítani, közbe szól Tóbiás, olvas-e könyveket, hogy így okoskodik? Megvan-e a tudományos gyűjtemény, olvassa-e a hazai vándort, honi vezért, házi barátot, fillértárt, hazai tudósításokat, és más ily foglalatú, s alapos tudománnyal teljes folyóiratokat?

Megvallom, felel Izsák, hogy én e munkákat nem is ismerem. De megvallom azt is, hogy nem könyvekből, hanem tapasztalásból, és a józanész sugallása után beszélek...”²⁶

Vitájukban a végső ütközőpont a nemesi birtok eladhatóságának, piaci forgalmazásának a kérdése. Izsák felvetése szerint, ha valaki nem képes fenntarthatóan gazdálkodni, adja el a földjét olyanak, aki igen, és éljen tőkés kamataiból. Ezzel áll szemben az ősiség tulajdonfelfogása, ami Tóbiás identitásának záloga („törvénykönyvünkben az áll, hogy oly jószágokat, melyek szülőinkről szálltak ránk örökségül, nem szabad eladni”), Izsák szemében viszont abszurditás: „... tulajdon földjét nem szabad eladni?! [...] Bizonyosan tréfál velem nagyságod...”²⁷ Szembetűnő, hogy dialógusuk itt a Széchenyi–Dessewffy-vita egyes elemeit játssza újra, mégpedig úgy, hogy a birtokos Dessewffy: „Igy tartathatnak csak fel a nemzetségek, a családok; ha ezen szabadságunk nem volna, úgy már sok híres nemzetség régen elenyészett volna”,²⁸ a zsidó pedig Széchenyi szerepét alakítja:

„... dicsőség-e az, midőn egy familiának százezreket behozó jószágait sequestrumba vetik, s a familiának élelmére esztendőnkint bizonyos summát adnak. Ez azt teszi, hogy a familia oly élehetetlen, oly ügyefogyott, hogy tulajdon vagyonát sem lehet rábizni [...] Az ilyen dicsőséget senkinek sem irigylem, mert azt jelenti, hogy maguknak elegendő eszköz nincs tulajdon vagyonukat okosan használni...”²⁹

Figyelemre méltó, hogy a történeti dicsőség és az oktalan gazdálkodás viszonyát Táncsics a tulajdonnév jelentésének az összefüggéseiben bontakoztatja tovább, vagyis szemantikai kérdéssé teszi. Arra, hogy a Pazardi beszélő név, Izsák is rámutat: „Ha nagyságodnak mocsarai és tavai mind pénzt teremnének, és kútjaiban aranyak forrnának fel, azokat is kimerte és elapasztotta volna már, oly igen ért a pazarláshoz, nem csoda tehát,

25 Táncsics Mihály művei, II. 28.

26 Uo. II. 32.

27 Uo. II. 35.

28 Uo. II. 36.

29 Uo.

hogy így nevezik.”³⁰ Saját nevének jelentése Tóbiást is foglalkoztatja. Fia nyugat-európai utazása előtt az nyugtalanítja, hogy

„A külföldiek, az igaz, nem tudják a magyar nyelvet, s nem is sejtetik az átkozott pazardi s pazarló közti rokonságot, de hátha szótárakból valamiképen megtudják? Ej ha megtudják is, így kiált fel Pazardi elhatározottan, azt fogják mondani: ez legalább becsületes ember ennyiben, mert már nevében tudtára adja mindenkinek, hogy ő kicsoda, s tudja az ember mihez tartani magát...”³¹

Másrészt az is zavarja, hogy családneve nem ipszilonra végződik. Megbíz egy „a nyelvfilológiájában járatos”, „hires tudóst”, aki hamisít is egy középkori oklevelet, ami bizonyítja, hogy a „Pazardi” család eredetileg az „Árpády” nevet viselte.³² Így Tóbiás mindkét gondja megoldódik, s fia már „Árpády George” néven indul útnak.

A nyugat-európai körutat Tóbiás szintén észszerű befektetésként tervezi meg: az út 70 ezer forintos költsége majd azzal térül meg, hogy az így szerzett presztízs révén fia évi 80 ezer forint jövedelmű feleséget szerezhet magának. A tékozlásra hajlamos fiún viszont Párizsban erőt vesz a „játéki szenvedelem” és minden pénzét elszórja. Hiába ír atyjának további támogatásért – „ha nem kapnál máskint, vess zálogba vagy két falut, hiszen szép reményem valósulván majd könnyen kiváltom azokat”³³ –, végül kénytelen hazamene-külni párizsi hitelezői elől.

Csató novellájában Kálmán új emberként tér haza külföldről, a Pazardi fiú esetében pedig maga a hazatérés hoz újjászületést. Ez a folyamat különböző politiko-ökonomiai minták közti váltásokban követhető. Párizsból még a *fertilitas Hungariae* toposzának kifordításával követel újabb „költséget”: az otthon a „Kanaan földe” a külföldhöz képest, ám éppen mivel „[n]em terem itt minden oly bőséggel, mint a mi boldog hazánkban”, ezért drágább is az élet.³⁴ Hazatérésekor a republikánus patriotizmus jegyében, vagyis a haza felé fennálló adósságának a felismerésével, világosodik meg: „Midőn a haza kéklő hegyeit meglátá, könyek csordultak szemeiből, eszében jutván, mily sokat adott az neki ingyen, s ő viszont semmit annak”.³⁵ Mikor megtudja, hogy atyja időközben teljesen elszegényedett, ez a nemesi patrióta-mentalitás fordul át az okosan vezetett családi háztartás polgári változatába: feleségül veszi egykori szobalányukat, Emmát, és saját erejéből igyekszik fenntartani magukat.

Fontos körülmény, hogy a Pazardi fiú új életét nem csupán a morális eltökéltség, hanem egy újabb hitel teszi lehetővé:

30 Tánicsics Mihály művei, II. 59.

31 Uo. II. 13.

32 Uo. II. 14–17.

33 Uo. II. 56.

34 Uo. II. 55.

35 Uo. II. 65.

„... egészen megváltozott, újjá született. [...] fölkeresé Izsák gazdát, kért tőle kölcsön kétszáz forintot, ezzel [...] egy kis darab kertet bérlett ki. Izsák minden nyugtatvány nélkül örömmel adott neki kétszáz forintot, többet is igérvén, ha szüksége volna rá, de az urfi ennyivel megelégedett. [...] ígérte egyszersmind, hogy a kétszáz forintot esztendő mulva, ha lehetséges lesz, lefizeti...”³⁶

Az ifjú Pazardi újjászületése tulajdonképpen megismétli hitelezője, Izsák történetét, hiszen az ő jellemzésének kulcsvonása, hogy egész élete hitelfolyamatok láncolata:

„Atyja egy váltóforintot adott neki kölcsön nyolcz éves korában oly föltétel alatt, hogy attól neki minden héten két garast adjon, míg rajta magának egy forintot nyere, akkor pedig a forintot apjának visszaadja. [...] Kölcsön kapott kis tőkájén Izsák pipákat, taplót, kovát s több ilyenféle apróságot vásárolt, s négy hét mulva az adóságot apjának lefizette. Így folytatá ő kis kereskedését napról napra néhány garast nyerve, s mind inkább nagyobbakra terjeszkedve, míg végre tizennyolcz éves ifju korában Pazardinak egyik jószágán bőrkötet vásárolván mint hatszáz forintos capitallista, annak egy kis korcsmáját azon haszonbérbe vevé...”³⁷

Izsák minden későbbi üzleti tevékenysége tehát egyetlen családi indítóhittel megsokszorozása.³⁸ Sorsa ebben a tekintetben a nemesi leszármazás fordítottja, hiszen az utóbbi a megőrzés kötelezettsége ellenére lesz a vagyon szétmorzsolódásának a történetévé.

Az ifjú Pazardi újjászületésének ugyanakkor szintén van onomasztikai vetülete. Személyisége megváltozását a név változása jelzi, vagy teszi lehetővé: „Ő nem vala többé Pazardi hanem Munkási, így nevezé az időtől fogva magát.”³⁹ Ahogy a Pazardi név mintegy kódolta viselőjének a pénzhez való viszonyát, az új névre azért van szükség, hogy szentesítse az annak megfelelő gazdasági és erkölcsi magatartást. Név és identitás kapcsolata tehát nem esetleges, hanem szükségszerű, de úgy, hogy mindkettő megváltoztatható, sőt, az egyik megváltoztatását szükségszerűen a másik megváltoztatása követi. Az ifjú Pazardi korábbi névváltoztatása is erre szolgált: az „Árpád George” az őstörténeti-genealógiai fikció és a külföldieskedés groteszk viszonyát tükrözte.

A nevek lecserélése a jelek kereskedelmi cseréjének is része lesz, hiszen, mint kiderül, a nevek használatának is megvan a maga piaca. A történet fordulópontján Izsák azért nem nyújt újabb kölcsönt Tóbiásnak, mert tőkái éppen máshol vannak lekötve:

36 *Táncsics Mihály művei*, II. 72–73.

37 Uo. II. 26.

38 Érdemes észrevenni, hogy – amint Szijártó István volt szíves kiszámolni – az idézett számok alapján Izsák apja irreális, évi több mint 14 mint százalékos profit kitermelését várta volna el gyermekétől.

39 *Táncsics Mihály művei*, II. 72–73.

„... most nem segíthetek, mond Izsák, mert Pesten kéz alatt házat vettem, persze másnak neve alatt, mert nekem nem szabad, míg meg nem keresztelkedem, és oda adtam minden kész pénzemet, tudniillik kétszáz ezer forintot, mert egyszerre ki akartam fizetni, és annak is adtam néhány ezeret, ki nevét kölcsönözte...”⁴⁰

Név és identitás viszonyának itt a tulajdonjogi vetülete kerül elő. Izsák lényének alapvonása, hogy ő kölcsönöz másoknak, ezúttal viszont, mivel izraelitaként nem lehet ingatlana, az üzlethez kénytelen valaki más nevét kölcsönözni. A név és az azzal járó jogállás maga is áru, eseti tranzakciókhoz megvásárolható, árfolyama van.

És van ökonómiája a névnek Tóbiás genealógiai szenvedélye esetében is. Az „Árpády” név és az azzal jelzett képzeletbeli eredet az ő számára olyan fikció, melynek nagyon magas a szimbolikus értéke. Ezért költi rá anyagi erőforrásainak maradékát, s vagyona utolsó morzsáiból veszi meg a hamisított oklevelet, „melyben régi nemzetsége Árpáddal rokonságban lenni világlék ki”.⁴¹ Tóbiás ezzel anyagi és szimbolikus tőkék, vagyon és dicsőség elsőbbségét illetően is állást foglal, s pénz híján az új (vagyis fiktíven régi) nevét őrzi mint kincset: „a diplomát aranyos rámába téteté, s a falra felakasztotta. Ha valamely szomorúság szállta meg a lelkét, ha eltűnt gazdagsága jutott eszébe, csak e drága képre tekintett, s azonnal fölvidult, hogy [...] ha szegény is, mégis csak régi.”⁴²

Izsák és Tóbiás esete egymás inverzei, de egyaránt az identitás piacosságát jelzik. Mindketten pénzért vesznek olyan nevet, mely nem az övék, hogy mások lehessenek, mint akik valójában. Pazardi egy szélhámos történész filológiai szolgáltatásai révén vásárolja be magát egy fiktív genealógiába annak árán is, hogy minden egyéb tulajdonát elveszíti – Izsák pedig azért vásárol keresztény nevet magának, hogy azon keresztül juthasson tulajdonhoz.

A történetben tehát mindenki mássá lesz, mássá akar lenni vagy kénytelen mássá lenni, s ezeket a név- és identitásváltásokat pénzügyi tranzakciók vagy hitelügyletek közvetítik. Bizonyos értelemben ennek a példája az is, hogy a fiatal Pazardi Munkásivá változása párhuzamosan zajlik Izsák gazdasági mentalitásának megváltozásával, illetve magának a hitel képzetének az átalakulásával. Amikor Munkásinak és Emmának gyermeke születik, Izsák már másik emberként látogatja meg otthonukban őket:

„A kölcsön adott pénzt Munkásitól nem csak vissza nem vette Munkásinak minden kérésére is, sőt esedezett azon, hogy fogadjon el tőle Munkási még többet, s az által segítse őt is még boldogabbá lehetni. Mert ugymond Perger, ha Munkási részesül bő vagyoniában, ő sokkal boldogabb leend. Perger kénytelen vala a kölcsön adott pénzt visszavenni, mert Munkási teljességgel el nem fogadá, azt állitva, hogy az ő gazdagsága határtalan...”⁴³

40 *Táncsics Mihály művei*, II. 58.

41 Uo. II. 61.

42 Uo. II. 62.

43 Uo. II. 77.

Ez az epizód a történet addigi értékvilágának az átfogó megváltozását jelzi, hiszen itt a „vagyon” és a „gazdagság” fogalmai más jelentésben állnak, mint eddig. A gazdasági észszerűség diskurzusa morálökonomiába fordul.⁴⁴ Ami együtt jár az anyagi gyarapodás addig magától értetődő fontosságának a visszavonásával is. Immár senkinek sem kell a pénz, sem a hitelezőnek, sem az adósnak. Izsák most már adni akar, hogy „még boldogabbá” lehessen, s Munkási hasonló értelemben állítja, hogy vagyona „határtalan”, vagyis olyan, amilyen anyagi értelemben soha senkié nem lehet. Míg a gazdasági észszerűség világát mindig a szűkösség határozza meg, ezért mindig van ok további felhalmozásra, ezt a vagyont – a szeretet Szent Ágoston-i felfogására emlékeztetően – csak növeli, ha más is „részesül” belőle.

Mint láttuk, Csató novellája végén Kálmán gazdasági racionalitása révén elnyert anyagi fölénye miatt juthat hozzá a szerelemhez (ahogy korábban ez éppen nincstelensége miatt volt lehetetlen). Táncsicsnál a „szeretet” ökonomiájának forrása viszont kifejezetten nem racionális és nem is anyagi. S ebben végső soron hasonlít az öreg Pazardi genealogikus fantáziáinak szimbolikus gazdaságához – ezért is lehet az egyiket lecserélni a másikkal. Amikor a történet végén elégetik a hamisított oklevelet, Izsák és Munkási „egymást átölelve kiálták: »Oh hatalmas isten, így emész meg minden diplomát, melyben embertársom joga korlátoztatik [...] de gyujts a helyett szívökben szeretetet«”.⁴⁵

Tudástermelés és irodalmi példázatosság

Az utóbbi évtizedekben a gazdaság és az irodalom viszonyának számos vetülete kapott figyelmet. Az itt tárgyalt művek vagy általában a didaktikus gazdaságtani fikciók azokban a megközelítésekben lehetnek igazán érdekesek, amelyek a politikai gazdaságtan mint diskurzus történetét a tudástermelés terepeként tekintik. Vagyis azt vizsgálják, hogy mikor milyen műfajok, narratívák vagy médiumok modellezik és veszik használatba a gazdaságról való tudást, s egyes írásmódok és reprezentációs formák miként hozzák létre a gazdaság mint olyan képzetét.⁴⁶

Ebben a nézetben kevésbé lehet revelatív az a valaha nagy figyelmet kapott nézet, mely szerint „a közgazdaságtan matematikai elméletei metaforikusak és irodalmiak”,⁴⁷ mivel itt nem a tudományos elméletek megalapozhatóságát kell kérdőre vonni, vagyis nem az az érdekes, hogy a közgazdaságtanban hol húzható meg a határ a bizonyítás és a meggyőzés között.⁴⁸ Másfelől viszont az az arisztotelészi gyökerű irodalomszemlélet is

44 Erről Széchenyi kapcsán lásd Halmos Károly: *A Hitel ökonomiájának morálja és a társadalomtörténet morál-ökonomiája*. In: *Jólét és erény*, 133–146.

45 *Táncsics Mihály művei*, II. 82.

46 Richard Adelman – Catherine Packham: Introduction. The Formation of Political Economy as a Knowledge Practice. In: *Political Economy, Literature & the Formation of Knowledge, 1720–1850*. Ed. Richard Adelman – Catherine Packham. New York – London, 2018. 2–4.

47 Deirdre N. McCloskey: *The Rhetoric of Economics*. Madison, 1998. [2th Ed.] 44.

48 McCloskey kapcsán arról, hogy a közgazdaságtan, ha nyelvjáték is, de nem irodalmi, hanem tudományos nyelvjáték lásd Thomas A. Boylan – Paschal F. O’Gorman: *Beyond Rhetoric and Realism in Economics. Towards a Reformulation of Methodology*. London – New York, 1995. 36–60.

csak korlátozottan alkalmazható, mely szerint „a költészet nem kíván bizonyítani semmit”, mert „a célja mimetikus”, az „emberi tettek elemi reprezentációjára” vonatkozik.⁴⁹ Az efféle írások ugyanis kétségtelenül bizonyítani kívánnak valamit fiktív mese (vagy – Ricoeur szóhasználatával – a *mütosz*) révén, keresztezve a poiézisz–mimézisz–katarzisz és a retorika–bizonyítás–meggyőzés Ricoeur által élesen elválasztott triádjait, a maguk példázatoságával meggyőzni, sőt instruálni igyekeznek.

A kérdés tehát nem az, hogy a gazdaságtan fikció-e, illetve hogy a gazdaságtani fikció vajon egyáltalán irodalom-e (különösen: jó irodalom-e), hanem hogy a tudástermelés tudományos, irodalmi vagy zsurnalisztikai regisztereiben miként követhető a modern irodalom gyakorlatának, a modern hitelgazdaság valóságának és a modern gazdaságtan diszciplínájának a létrejötté, s ezeket miként határozza meg tudás és képzelet, bizonyítás és példázat, argumentáció és ábrázolás, retorika és poétika összjátéka.

Az oktatás, a népnevelés, a társadalmi felvilágosítás, illetve ezek módszertana és lehetséges fórumai mind Csató, mind Táncsics pályáján központi kérdésnek számítottak.⁵⁰ Mindkét elbeszélés témává is teszi az oktatás hazai intézményrendszerének fogyatékoságait. Csató novellája a szakképzés fontosságát sugallja, de azt is jelzi, hogy a félig olvasott szakkönyvek alapján kivitelezett cselekvésnek szándékolatlan hatása lehet. Táncsics esetében, mint láttuk, a satíra része a korban magyarul elérhető populáris gazdaságtani ismeretek bírálata. Ebben a tekintetben fontos adalék, hogy Csató belegondolt a gazdasági tudás episztemikus helyzetébe is. A *Tudománytár* 1835-ös évfolyamában közzétett Egy pillanat a' közzgazdaság tudományára című (franciából fordított) írásában – amellet, hogy Sismondira hivatkozva hangsúlyozza: „az erkölcsi gazdaságnak az anyagi gazdasággal szép egyezése 's harmoniája teszi a' közzgazdaság' igaz tudományát” – a gazdasági ismeretek diszciplináris formájának a problémáját veti föl:

„Ismereteink' igen nagy száma csak akkor kap tudományformát, midőn már bizonyos bővebb mértékben fejlettek ki 's elménk azokat valamely rendszerbe szoríthatja. De valljon e' miatt még mondhatni-e, hogy ezen ismeretek a' tudományforma előtt nem léteztek [...]? Nem gondolnám. A tudományforma előmozdítja és tökélyesbíti ismereteinket, de azoknak nem lényegi bélyegök.”⁵¹

A tudományformától független ismeretek tételezéséből az következik, hogy azok különböző elbeszélő formákban is kifejezhetők és közvetíthetők. Csató novellájának első megjelenési helye, a *Társalkodó*, maga is a gazdaságról való beszéd különböző műfajainak biztosított fórumot: Széchenyi ugyanitt jelentette meg a dunai hajózás külkereskedelmi jelentőségéről szóló cikksorozatát. A *Társalkodó* anyalapja, a *Jelenkor* első, 1832. január 4-i számában Csató írta a vezércikket, melyben széchenyies retorikával szögezte le, hogy

49 Paul Ricoeur: *The Rule of Metaphor*. [Transl. Robert Czerny et al.] London, 1986. 13.

50 Csató pedagógusi működéséről és pedagógiai munkáiról lásd Schmidt: Csató, 10–14. Táncsics esetében ugyanerről lásd Unger Máttyás: A tankönyvíró Táncsics. In: *Táncsics Mihály*, 40–48.

51 Csató Pál: Egy pillanat a' közzgazdaság tudományára. [Részletek.] In: *Magyar közzgazdasági gondolkodás (a közzgazdasági irodalom kezdeteitől a II. világháborúig)*. Szerk. Bekker Zsuzsa. Bp., 2002. 166–167., 169.

„Én azon könnyű véru embereknek vagyok egyike, kik inkább szeretik munkásan és haladva elélni a jelent, mint veszteg magasztalni egyedül a régít, vagy valamely lehető jobb után ábrándozólag, a meglevő jót veszélyeztetve nyugtalankodni”.⁵² Szembetűnő, hogy az alkotmányos haladásnak ehhez az újságírói programnyilatkozatához képest Csató novellistiként éppen az „ábrándozás” vonatkozásában mond majd mást, hiszen a fantazmák produktivitását mutatja be.

Általánosságban mind *A phantasta*, mind a *Pazardi* felfogható Széchenyi azon állításának a kifejtéseként, miszerint „nem ér annyit nemesi virtualitás, mint kereskedő készpénze”.⁵³ (Vagy még általánosabban annak példázataként, hogy amikor a „pénzforgalom általánossá válásával” a „haszon mérlegelése” kerül előtérbe, miként jutnak válságba az olyan „arisztokratikus vagy prekapitalista” társadalmak, amelyekben a „tisztelőre méltó viselkedés” normáit a szimbolikus javak gazdasága határozza meg.⁵⁴) Ennek jegyében számolhatja ki Herz „hidegen a papiroson” Fegyveresy adósságait: „intabulálva van a jószágra (itt az alispán elsápadt) nyolcvan ezer forint, az ő, tudniillik Herz követelése, száz ezer forint, ezeknek esztendei kamatja tizenkét ezer forint, függő adósságok ötezer forint.”⁵⁵ S ennek jegyében válaszolhatja Tóbiás fenyegetőzésére Izsák azt, hogy engem „védenek erszényeim”, s „nagyságod corpus jurisával és nyolcszáz esztendőös constitutiójával együtt pénzes zsebemben van, hol nem igen mozoghat.”⁵⁶

Csató novellájában ugyanakkor azzal, hogy apósa kivásárolja Fegyveresyt az adósságaiból, a föld az *establishment* kezén marad (vagyis a birtok nem lesz Herzé). Kálmán emelkedése is ennek a kereteiben megy végbe, hiszen tulajdonképpen ő is a nemesi identitást képviseli: azért akarhatja párbajra kihívni a Ninának udvarló bárót, mert „ő is magyar nemes”.⁵⁷ Nem mellékes azonban, hogy Kálmán azért térhet haza, mert munkáltatója, a bécsi bankár „igen terjedelmes kamarai jószágot vett Magyarországbán.”⁵⁸ Ezzel Kálmán hazai gazdasági karrierjének kezdete valami fenyegetőnek is a jele, mégpedig a külföldi pénztőke birtokvásárlásának, melyben a kiképzett magyar gazdász legfeljebb kiszolgáló személyzetként jut szerephez.

A fiatal *Pazardi*/*Munkási* átváltozástörténete ennél radikálisabb példázat. Aligha arról van szó, hogy Táncsics osztotta volna Széchenyinek azt a „tévhitét”, hogy „a feudalizmus végét” a „nemesi birtok kölcsönképességének fokozása hozhatja el”.⁵⁹ A *Pazardi* éppen azt sugallja, hogy a nemesi birtokrendszer menthetetlen, a birtokos nemesség világa sem gazdaságilag, sem mentalitásban nem tartható fenn. A kiút az, ha képviselői kilépnek abból, amit képviselnek: a fiatal *Pazardi* az örökölt magatartásminták mellett

52 Schmidt: Csató, 15.

53 Széchenyi: *Hitel*, 105.

54 Bourdieu: *A gyakorlati észjárás*, 140.

55 Csató Pál szépirodalmi munkái, 44.

56 Táncsics Mihály művei, II. 60.

57 Csató Pál szépirodalmi munkái, 41. Ezért vitatható, hogy a novella „a nép tehetséges fiainak kiművelését” példázná, amint megszerzik „a pénzzel okosan bánni tudó polgári vonást”. Vö. Németh: Egy kitűnő elbeszélés, 129–130. Csató maga is „törzsökös birtokú székely nemzetség” leszármazottja volt. [Beöthy]: Csató Pál, V.

58 Csató Pál szépirodalmi munkái, 60.

59 Voigt: Izsák, 100.

a neve lecserélésével leszármazását is maga mögött hagyja. Pontosabban nemcsak saját társadalmi világából lép ki (elvesz egy szobalányt), hanem magából a társadalmi valóságból is átlép a rousseau-i kert családi háztartásának utópiájába. Míg Csató novellájában Kálmán szerelmének révbe érése igazolja az anyagi gyarapodás célszerűségét, Táncsics írása végül érvényteleníti ezt, s olyan mentalitást mutat fel kívánatosként, amelynek elemeit korábban bírálta. Előzőleg ugyanis arról értesülünk, hogy Pazardi birtokán a jobbágyok nem érdekeltek a többlettermelésben: „sohasem természetek többet, csak annyit, mennyivel hihetőleg beérem”.⁶⁰ Ez nem áll messze attól a felfogástól, amelyet a történet végén a kunyhójában családjával és Izsákkal üldögélő Munkási vall.

Mint láttuk, mindkét elbeszélésben központi szerepet játszik egy-egy zsidó hitelező.⁶¹ Mindketten társadalmi értelemben kívülállóként lehetnek az intuitív belátás gazdasági hatékonyságának példái. Ez azt sugallja, hogy az értelmes gazdasági hozzáállás lehetőségét társadalmilag kódolt mentalitásformák nyomják el. A józan gazdasági ész tehát egyik szövegben sem etnikai tulajdonság, hanem olyasvalami, ami a két birtokosnak tanult meggyőződéseik, azok ettől eltérő észszerűsége és erkölcstana miatt nem lehet a sajátja: Pazardinál ez elsősorban a nemesség történeti tudata, Fegyveresy esetében pedig az elvárt fényűzés.⁶² Szembetűnő különbség viszont, hogy míg Csátónál társadalmi értelemben nincs átjárás a két világ között (bár a gazdasági észszerűség mások számára is elérhető), Táncsicsnál az embertársi szeretet morálökonómiájában nem csupán zsidó és nem zsidó, de szegény és gazdag különbsége is eltűnik.⁶³

Összefoglalásul: e két szépprózai szöveg annyiban tekinthető Széchenyi programjának a példázataiként, amennyiben annak argumentációját más narratív formában közvetítik, vagy a fikció példázatteremtő erejével támasztják alá. (Az igazán széchenyies talán mindkettőben az, hogy a gazdasági tanítás valami nem gazdaságinak, nevezetesen a *Hitel* egyik központi fogalmának, a „boldogság”-nak a függvénye.) A korszak meghatározó politikai és gazdasági diskurzusait illusztrálva, egyúttal problematizálják is azok üzenetét. Táncsics esetében nem csupán valamely maradi világ, hanem maguknak a gazdasági reformeszméknek a szatírjáról is szó van, illetve a példázat túl is fut azon a politikai felfogáson, amelynek kommentálására vállalkozik. A *Pazardi* egy ponton a társadalomnak mint érdekközösségnek kifejezetten széchenyies felfogását adja: a fiatal Pazardit Lipcsében

60 *Táncsics Mihály művei*, II. 33. Ezt a mentalitást Sombart az „igények kielégítésének alapelveként” (*Bedarfsdeckungsprinzip*) írta le, élesen megkülönböztetve a kapitalista „vállalkozói szellemtől”. Werner Sombart: *Der Bourgeois. Zur Geschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*. [1913.] Hamburg, 1988. 20.

61 Ezért közölte újra mindkettőt a zsidóság korabeli irodalmi reprezentációiból válogató szöveggyűjtemény: *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóbrázolás a reformkori prózában*. Szerk. Szalai Anna. Bp., 2002.

62 Emiatt ütökzik *A phantastában* a hitel két jelentése: a Fegyveresy család a csőd után sem változtat életmódján, hogy megmutassák, az egész ügy „még csak jó kedvét sem zavarja meg a háznak, s annak tekintetét hitelét a nagy világ előtt legkevésbé sem csonkította...” Csató *Pál szépirodalmi munkái*, 53. Itt a novella sejtetően szándékoltan ugatja ki a „hitel” többértelműségét.

63 Ezért vitatható az a megállapítás, mely szerint a zsidóságnak szóló ajánlás ellenére a *Pazardi* „nem is filozofia könyv, még csak nem is az emancipációról, hanem a vidéki magyar nemesi életvitel és értékvilág összeomlásáról szól”. Voigt: *Izsák*, 101. Táncsics művének végkövetkeztetése távolról ugyan, de összeköthető azzal, amit Marx írt a zsidóság társadalmi emancipációjáról, nevezetesen hogy ehhez a társadalmat is emancipálni kell attól, amit a zsidóság képvisel, vagyis a pénzgazdaság viszonyaitól. Karl Marx: *A zsidókérdéshez*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. I–XLVIII. Bp., 1957–1988. I. (1839–1844.) 376–377.

könyvkiadók arról oktatják, hogy e soknyelvű országban a nyelvi elmagyarosítás mellett a tulajdonhoz jutás lehet a nemzeti integráció eszköze.⁶⁴ A befejezésben viszont, egy általános emberi szeretetközösség nevében érvelve, Táncsics szövege túllépni látszik a társadalmi együttélés gazdasági feltételein és végső soron nemzeti jellegén is.

64 „... a tulajdon érdeköknél fogva a hazához, földhöz, a fejedelemhez, a tulajdon vagyonhoz lesznek csatolva, holott most semmi nem érdekli őket...” *Táncsics Mihály művei*, II. 48.

CONTENTS

CREDIT RELATIONS IN HUNGARY, 1700–1848

István Szijártó M. <i>Introductory Remarks</i>	641
Pál Danyi <i>The Introduction of the Convention Currency Standard in the Middle of the 18th Century and its Significance</i>	649
Krisztián Kovács <i>”Urged by Certain and Unavoidable Necessities”. Mortgage Contracts in the Archives of the Ráday Family in the Seventeenth to Nineteenth Centuries</i>	673
György Kurucz <i>Aristocratic Credit Transactions and the Mortgage Records of Tolna, Baranya Zala and Vas Counties at the Turn of the 18th and 19th Centuries</i>	689
Sándor Hites <i>Fictional Parables of István Széchenyi’s Hitel. Two Stories from the 1830s</i>	709
Adrienn Szilágyi <i>Debtors and Creditors. The Common Purse of the Károlyi Family in the 19th Registers</i>	725

STUDIES

András Ribi <i>The Places of Authentication Assisting the Palatinal Congregations from the Beginning to 1435</i>	745
Ágnes Ordasi <i>Miscounted Millions or Overdriven Centralisation? Why Did the Other Lajos Batthyány Resign?</i>	767
Natália Váradi <i>On the Fiftieth Anniversary of the 1972 Petition. The National Reorganisation of the Hungarians of Transcarpathia after 1944</i>	785

DEBATE

Gergely Krisztián Horváth <i>Hungarian Type of Contemporary History – Rural History from his Point of View</i>	805
---	-----

E számunk szerzői

Dr. Danyi Pál, kandidátus, egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Menedzsment és Vállalkozásgazdaságtan Tanszék ● Hites Sándor, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK ITI, 19. századi osztály, Helikon ● Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, „Lendület” kutatócsoport-vezető, BTK TTI, Vidéktörténeti osztály ● Kovács Krisztián, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Megyei Levéltára ● Kurucz György, intézet- és tanszékvezető, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet, Korai-korai Történeti, Gazdasági- és Művelődéstörténeti Tanszék ● Ordasi Ágnes, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára ● Ribí András, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori Történeti Tanszék ● Szijártó M. István, egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történeti Intézet, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék ● Szilágyi Adrienn, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály ● Váradi Natália, docens, II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Történelem- és Társadalomtudományi Tanszék

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erszebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbetűző postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009

2 200 4